

ROZDZIAŁ 3

Małe miasta a proces urbanizacji – przykład województwa łódzkiego

Szymon Marcińczak*

3.1. Wprowadzenie

Urbanizację, oprócz ujęcia akcentującego przemiany społeczno-demograficzne ludności pod wpływem rozwoju miast i miejskiego stylu życia (por. Jakóbczyk-Gryszkiewicz 2008), interpretować można także jako ciągły proces, polegający na koncentracji ludności w miastach. Jednakże urbanizacja, rozumiana tradycyjnie jako wzrost udziału ludności miejskiej, traci na znaczeniu jako termin adekwatnie opisujący współczesne przemiany miast i ich regionów (Champion 2001). Dobitnie świadczy o tym praca A. J. Fieldinga (1998), w której wprowadzono definicję kontrurbanizacji¹ (*counterurbanization*) do opisu przemian sieci osadniczej, wynikających z ujemnej korelacji pomiędzy wielkością ośrodka a napływem migracyjnym – w modelu teoretycznym jest to ujemna zależność liniowa, która oznacza, że duże miasta tracą ludność na rzecz miast małych oraz terenów wiejskich. Trend ten, polegający na dekoncentracji ludności miejskiej (zwłaszcza miast dużych), według Fieldinga (1998), miał zastąpić tradycyjną urbanizację i charakteryzować ówczesnie formujące się społeczeństwo postindustrialne.

* Szymon Marcińczak, dr, Zakład Urbanizacji Przestrzeni, Instytut Geografii Miast i Turyzmu, Uniwersytet Łódzki.

¹ Termin ten wprowadził B. J. L. Berry (1976) do opisu zmian w sieci osadniczej USA.

Dalsze badania nad urbanizacją, rozumianą jako przemiany ludnościowe miast, ich regionów oraz terenów położonych poza regionami miejskimi, wskazały, że rozwój aglomeracji miejskich (obszarów metropolitalnych) charakteryzuje się pewną prawidłowością – po fazie koncentracji następuje zazwyczaj faza dekoncentracji (Hall 1971). Tym samym terminy – „urbanizacja” (koncentracja ludności w miastach) oraz „kontrurbanizacja” (dekoncentracja ludności miejskiej), włączone zostały w skład szerszego procesu. Kolejnym krokiem była propozycja cykliczności rozwoju regionów miejskich, polegająca na następujących po sobie fazach koncentracji i dekoncentracji (van der Berg, Drewett, Klassen, Rossi, Vijverberg 1982). W tym celu wprowadzono pojęcie cyklu życia regionu miejskiego, w ramach którego występują cztery procesy: urbanizacja, suburbanizacja, kontrurbanizacja (dezurbanizacja) i reurbanizacja (Champion 2001).

Kolejną propozycją teoretyczną, głoszącą cykliczność rozwoju i przemian systemu osadniczego, jest koncepcja urbanizacji Geyera i Kontuly (1993). W polskiej literaturze przedmiotu teoria ta opisana została przez I. Jażdżewską (2008), stąd też w niniejszym rozdziale przedstawione zostaną jedynie kluczowe tezy tego podejścia. Łączy ono w sobie elementy cyklicznego modelu rozwoju regionów miejskich z koncepcją kontrurbanizacji. Na silny związek z pracą Fieldinga (1998) wskazuje przede wszystkim akcent położony na relacje pomiędzy saldem migracji a wielkością ośrodka. Innymi słowy, o występowaniu dominującego procesu oraz jego fazy informują kierunki przepływów migracyjnych w układzie osadniczym – silny wzrost miasta największego kosztem ośrodków położonych niżej w hierarchii oznacza proces urbanizacji, natomiast kurczenie się miast wielkich i średnich oraz wzrost ludnościowy miast małych i obszarów wiejskich oznacza proces kontrurbanizacji.

Dwie ostatnie dekady przyniosły zasadnicze zmiany w dynamice ludnościowej polskiego systemu osadniczego. W odróżnieniu od okresu socjalistycznego, który w zasadzie do końca trwania charakteryzował się przewagą koncentracji ludności w miastach dużych i średnich,

transformacja ustrojowa oznaczała początek procesu dekoncentracji (Jażdżewska 2007; Kapiszewski, Durham, Rees 1998; Rykiel, Jażdżewska 2002; Szymańska, Matczak 2002). Jednakże opinie dotyczące stopnia zaawansowania procesu dekoncentracji w systemie osadniczym Polski są podzielone.

Wnioski płynące ze studiów empirycznych nad globalnymi zmianami ludnościowymi w systemie osadniczym Polski wskazują wprawdzie na rozwój kontrurbanizacji (Jażdżewska 2007; Rykiel, Jażdżewska 2002). O ile bowiem tendencjom dekoncentracyjnym trudno jest zaprzeczyć, o tyle wzrost gospodarczy oraz liczby mieszkańców obszarów wiejskich, a także małych miast, często ograniczony jest do stref wpływów dużych ośrodków (Gutry-Korycka 2002; Jakóbczyk-Gryszkiewicz 2010; Heffner, Marszał 2006; Zathay 2003; Zborowski 2005). Stąd też, domniemywać można, że znaczna część ludności opuszczającej miasta duże i średnie przemieszcza się w kierunku mniejszych jednostek osadniczych, zlokalizowanych w strefach podmiejskich (suburbanizacja).

Powyższe stwierdzenie dotyczące przewagi suburbanizacji w procesie dekoncentracji w Polsce zbieżne jest z wynikami badań prowadzonych w innych krajach regionu, które wskazują na gwałtowny rozwój tego zjawiska (Timár, Váradi 2001; Kok, Kovács 1999; Tammaru, Kulu, Kask 2004; Ouředníček 2007). Pamiętać jednak należy, że w państwach Europy Środkowej i Wschodniej proces suburbanizacji rozpoczął się już pod koniec okresu socjalistycznego, jednak przebiegał w ograniczonej formie (van der Berg, Drewett, Klassen, Rossi 1982; Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1998).

Celem niniejszego rozdziału jest zatem ustalenie stopnia zaawansowania procesu dekoncentracji ludności w województwie łódzkim w okresie transformacji ustrojowej. Z uwagi na gwałtowny rozwój suburbanizacji w regionach miejskich Polski i innych krajów Europy Środkowej i Wschodniej, w analizie dynamiki ludnościowej nacisk położony został także na przemiany w głównym regionie miejskim województwa – Łódzkim Obszarze Metropolitalnym (ŁOM). Delimita-

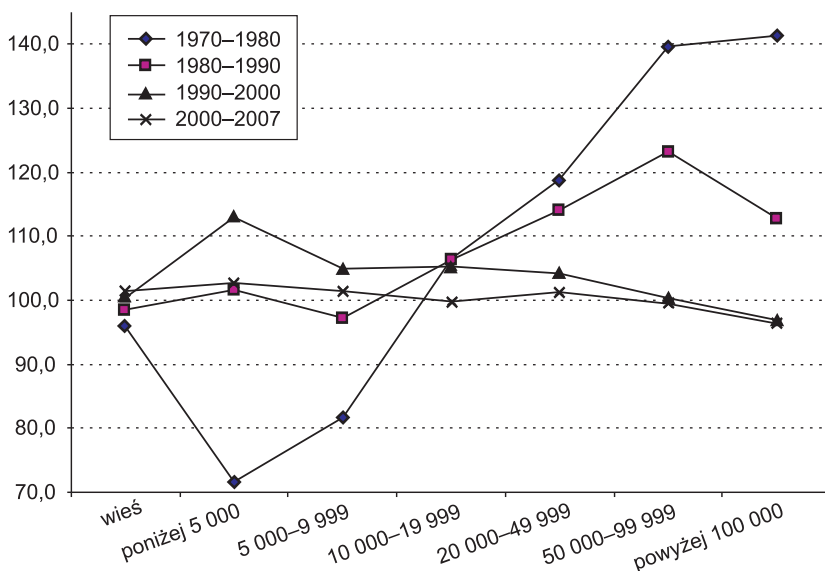
cja ŁOM przyjęta została za S. Liszewskim (2005). Zarówno w analizach zmian globalnych oraz przestrzennych w skali województwa, jak i ŁOM uwaga skupiona została na miastach małych (do 20 tys. mieszkańców).

Głównymi zmiennymi wykorzystanymi w badaniach były: liczba ludności i jej zmiany oraz saldo migracji. Pierwsza ze zmiennych uważana jest za bardziej rzetelną (Obraniak 2007). Podstawowymi źródłami danych były: Bank Danych Regionalnych oraz wyniki Narodowych Spisów Powszechnych z lat 1988 i 2002.

3.2. Dynamika ludności województwa łódzkiego na tle zmian zachodzących w Polsce

Jak już wspomniano, okres transformacji ustrojowej oznaczał rozpoczęcie procesu dekoncentracji ludności. Rysunek 3.1, ilustrujący zmiany liczby ludności w systemie osadniczym Polski, potwierdza czytelną dekoncentrację dużych i średnich miast. Jednak proces dekoncentracji ludności w dwóch dekadach transformacji ustrojowej nie był tak gwałtowny, jak proces koncentracji w dwóch ostatnich dekadach okresu socjalistycznego (rys. 3.1).

W przypadku miast małych, spadek ubytku ludności rozpoczął się już w ostatniej dekadzie okresu socjalistycznego. Gwałtowny wzrost liczby ludności tej grupy miast rozpoczął już się w pierwszej dekadzie, przy czym był on odwrotnie proporcjonalny do wielkości ośrodka. W latach 2000–2007 dynamika zmian ludnościowych w systemie osadniczym Polski uległa wyraźnemu spowolnieniu, co wynikało przede wszystkim z systematycznego spadku liczby ludności kraju. Wolny, ale ciągły wzrost ludnościowy odnotowano jedynie w przypadku obszarów wiejskich.

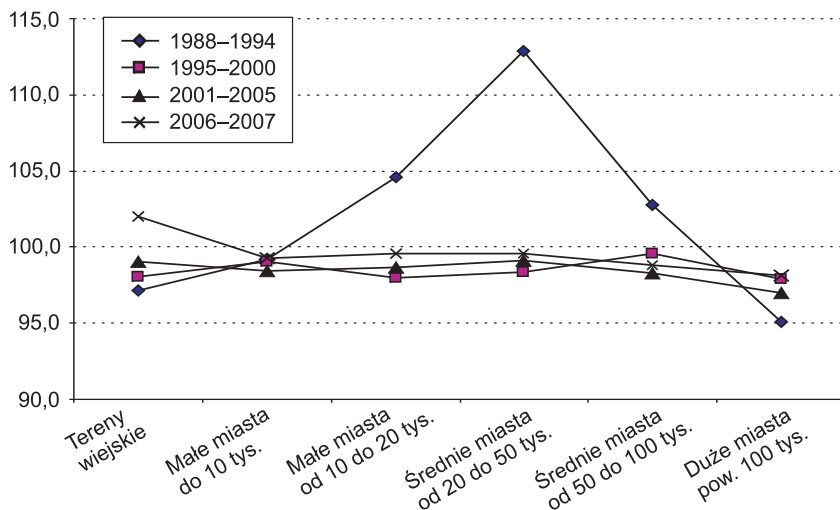

Rys. 3.1. Dynamika zmian liczby ludności w systemie osadniczym Polski w latach 1970–2007

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

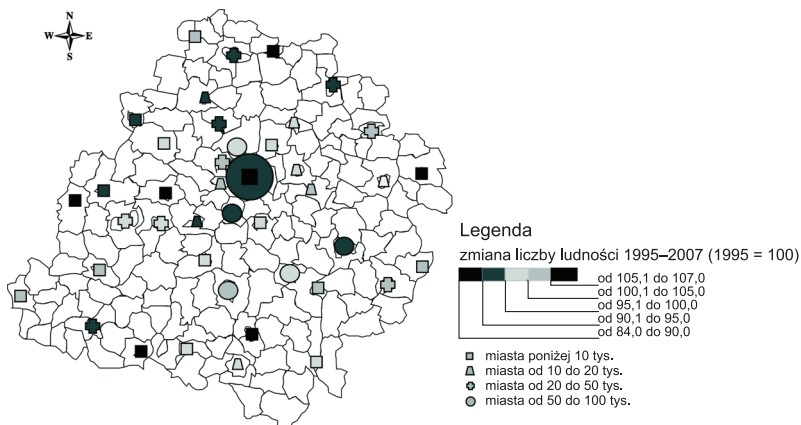
Analiza zmian demograficznych w województwie łódzkim powiela trend charakterystyczny dla Polski. W przypadku tego obszaru, okres transformacji ustrojowej oznaczał zdecydowane spowolnienie dynamiki zmian liczby ludności. Nadal tracą mieszkańców największe miasta województwa. Miasta małe i średnie cechował powolny spadek liczby ludności, zmierzający w kierunku stagnacji. Stały i czytelny wzrost ludnościowy charakteryzował tereny wiejskie (rys. 3.2).

Obraz zróżnicowań przestrzennych w dynamice ludności ośrodków miejskich województwa łódzkiego pozwala nieco lepiej uchwycić proces dekoncentracji. Z rys. 3.2 wynika, że proces wzrostu i proces ubytku ludności nie zależały jedynie od rangi ośrodka. Innymi słowy, pomimo czytelnego trendu globalnego, rosły i malały zarówno miasta średnie, jak i małe (rys. 3.3).

Rys. 3.2. Dynamika zmian liczby ludności w województwie łódzkim w latach 1988–2007

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

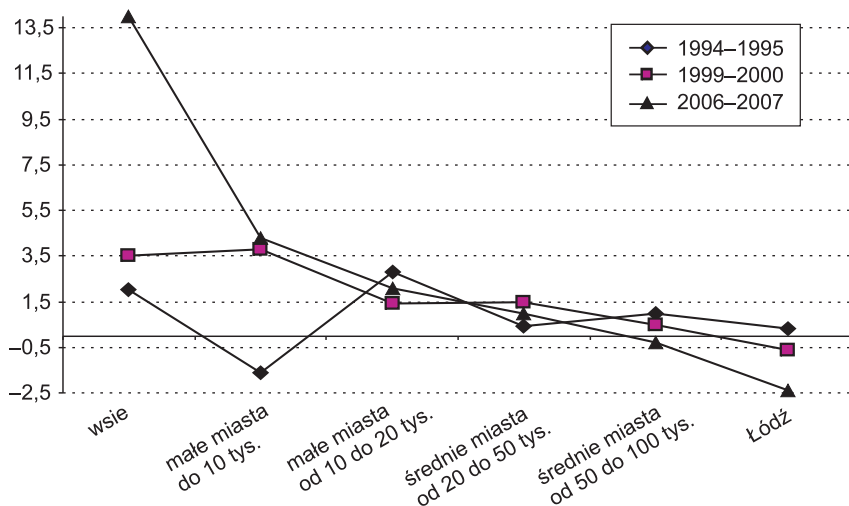
Rys. 3.3. Dynamika zmian liczby ludności miast województwa łódzkiego w latach 1995–2007

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

Krótką inspekcja zróżnicowań przestrzennych w zmianie liczby ludności miast województwa łódzkiego wskazuje na największe ubytki ludności (poniżej 10%) w grupie miast do 10 tys. mieszkańców. Jednakże grupa ta cechowała się także ośrodkami o największym wzroście ludnościowym. Zarówno małe miasta, w których odnotowano wzrost liczby ludności, jak i te, które traciły ludność, zlokalizowane były w strefie zewnętrznej województwa (poza ŁOM). Tym samym analiza zmian liczby ludności miast w województwie łódzkim, pomimo czytelnej przewagi procesu dekoncentracji w skali globalnej, nie wskazała na czytelny przebieg procesu kontrurbanizacji – wzrost ludnościowy nie dotyczył wyłącznie obszarów poza głównym regionem miejskim. Rosły także małe miasta w obrębie Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego.

3.3. Proces dekoncentracji w Łódzkim Obszarze Metropolitalnym

Według delimitacji S. Liszewskiego (2005), w skład Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego wchodzi Łódź, trzy ościennie powiaty: pabianicki, zgierski i łódzki wschodni oraz powiat brzeziński. W celu lepszego uchwycenia procesu dekoncentracji w skali ŁOM, region podzielony został na dwie strefy: wewnętrzną (zwaną dalej rdzeniem) oraz zewnętrzną (zwaną dalej peryferyjną). Do rdzenia zakwalifikowano główne miasta ŁOM (Łódź, Pabianice, Zgierz, Aleksandrów Łódzki oraz Konstantynów Łódzki), które tworzą zwarty obszar intensywnej urbanizacji o charakterze miejskim. W skład strefy peryferyjnej weszły pozostałe miasta ŁOM oraz tereny wiejskie. W odróżnieniu od innych regionów wielkich miast w Polsce, ŁOM cechował się spadkiem liczby ludności, przede wszystkim na skutek ubytku naturalnego (Jakóbczyk-Gryszkiewicz 2010).

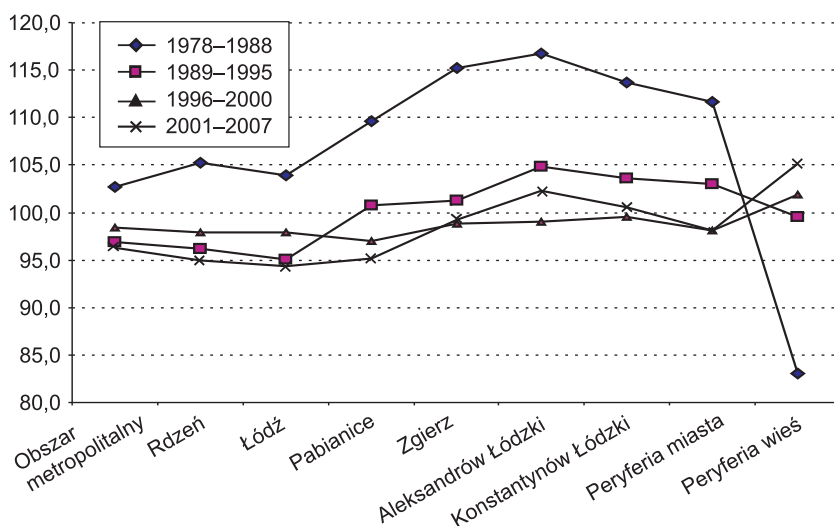

Rys. 3.4. Saldo migracji wewnętrznych w Łódzkim Obszarze Metropolitalnym w latach 1995–2007

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

Dynamika zmian ludności w ŁOM, mierzona wielkością salda migracji w jednostkach osadniczych obu stref, potwierdza stopniowe zaawansowanie procesu dekoncentracji w okresie transformacji ustrojowej (rys. 3.4). W tym miejscu zaznaczyć należy, że o przewadze suburbanizacji nad kontrurbanizacją w skali województwa łódzkiego pośrednio świadczy znacznie wyższy poziom salda migracji na terenach wiejskich w obrębie ŁOM (+13,6/1000 mieszkańców) niż na obszarach wiejskich w województwie (+3,4/1000 mieszkańców). Innymi słowy, dekoncentracja ludności odbywa się przede wszystkim w skali regionu miejskiego. Ponadto, w odróżnieniu od trendu charakteryzującego województwo, małe miasta (zwłaszcza ośrodki do 10 tys. mieszkańców) zlokalizowane w strefie peryferyjnej ŁOM, cechowały się systematycznym wzrostem salda migracji – w skali województwa, miasta z tej grupy wielkościowej odznaczały się systematycznym spadkiem salda migracji (–2,3/1000 mieszkańców w 2007 r.).

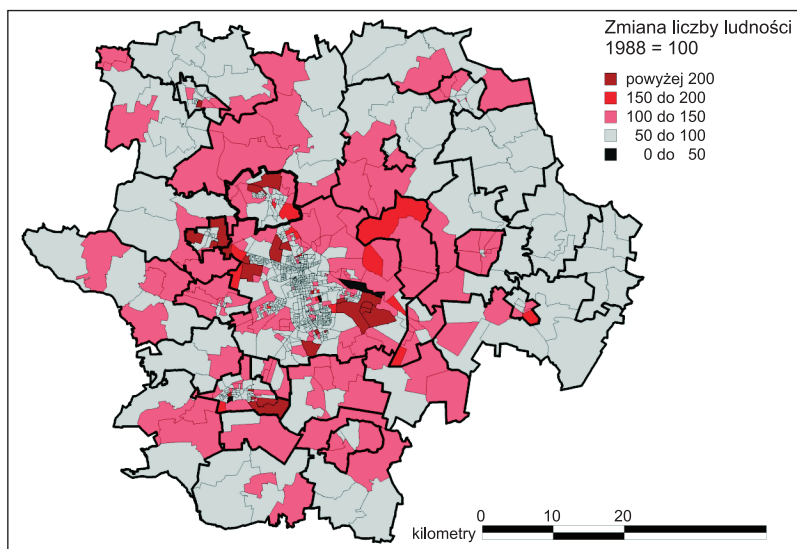
Podobnych informacji dostarcza analiza zmian liczby ludności w obrębie ŁOM (rys. 3.5). Jednakże, z uwagi na ubytek naturalny zarówno w rdzeniu oraz na peryferiach, miasta małe regionu, pomimo dodatniego salda migracji, cechują się spadkiem liczby ludności. Podobnie jak w skali kraju oraz województwa, jedynymi obszarami, na których zanotowano systematyczny wzrost liczby mieszkańców, były tereny wiejskie. Ponadto, pomimo relatywnie niskiego salda migracji, niewielki wzrost ludnościowy odnotowano w Aleksandrowie Łódzkim i Konstantynowie Łódzkim (zewnątrzny obszar rdzenia). Powyższe wyniki świadczyć mogą o gwałtownym rozwoju procesu suburbanizacji w ŁOM – wzroście liczby ludności na terenach pozbawionych funkcji mieszkaniowej oraz w podmiejskich wsiach.

Rys. 3.5. Dynamika zmian liczby ludności w Łódzkim Obszarze Metropolitalnym w latach 1978–2007

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

Z obrazu zmian ludnościowo-przestrzennych w granicach Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego odczytać można dalsze informacje dotyczące natury procesu dekoncentracji/suburbanizacji na tym terenie. Otóż, podstawowymi obszarami wzrostu ludnościowego były zewnętrzna część rdzenia oraz bliższa/wewnętrzna strefa peryferyjna, a także główne pasma rozwojowe ŁOM. Ubytek ludności dotyczył przede wszystkim obszarów wewnętrznych dużych miast rdzenia (Łódź, Pabianice i Zgierz), ale także zewnętrznej strefy peryferyjnej – jednostki zlokalizowane blisko granic ŁOM (rys. 3.6).

Rys. 3.6. Struktura przestrzenna dynamiki zmian liczby ludności w Łódzkim Obszarze Metropolitalnym w latach 1988–2002

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

Małe miasta Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego do pewnego stopnia powielają schemat charakteryzujący miasta średnie i duże. Także w ośrodkach małych wyludnianiu podlegają obszary ze starą

zabudową mieszkaniową. Mieszkańców gromadzą natomiast tereny zewnętrzne oraz ogólnie te, gdzie realizowane są nowe inwestycje mieszkaniowe (por. Ogrodowczyk, Milewska 2006). Ponadto, liczba ludności rośnie także w bezpośrednim sąsiedztwie miast małych. Ta grupa miast, z uwagi na lepsze wyposażenie w usługi niż tereny wiejskie, stanowi lokalne centra obsługi mieszkańców oraz lokalne rynki pracy (por. Jakóbczyk-Gryszkiewicz 2010).

3.4. Podsumowanie

Rozwój ludnościowy miast małych oraz spadek lub wzrost liczby mieszkańców odgrywają istotną rolę w analizie procesu urbanizacji. Podobnie jak i miasta duże, stanowią one ważny element w badaniach nad procesami koncentracji i dekoncentracji w systemie osadniczym – wzrost salda migracji w tej grupie miast (lub liczby ludności) świadczyć może o rozwoju kontrurbanizacji.

Pomimo głoszonego rozwoju procesu kontrurbanizacji w Polsce po 1990 r., wyniki badań przeprowadzonych w województwie łódzkim wskazują raczej na rozwój procesu suburbanizacji. Świadczy o tym przede wszystkim rozmieszczenie przestrzenne jednostek, w których zanotowano wzrost ludnościowy w granicach ŁOM. Jak do tej pory, wzrost liczby mieszkańców ograniczony był przede wszystkim do bliższej strefy podmiejskiej. Jednakże dalsze badania w skali całego kraju oraz w poszczególnych regionach wielkich miast są niezbędne w celu dokładnego rozpoznania stopnia zaawansowania procesu dekoncentracji w systemie osadniczym Polski.

Lokalizacja w obrębie Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego miała także wpływ na trend rozwoju ludnościowego miast małych – ośrodki należące do tej grupy, w odróżnieniu od trendu wojewódzkiego, cechowały się znacznie większym dodatnim saldem migracji. Dalszy rozwój procesu dekoncentracji w województwie łódzkim oraz w ŁOM mieć będzie zasadniczy wpływ na rozwój miast małych. Przede wszystkim

kim miasta położone w strefie peryferyjnej ŁOM oraz w obrębie głównych pasm rozwojowych regionu i województwa mają szanse na dalszy rozwój, nie tylko ludnościowy. Biorąc pod uwagę, że w napływie do strefy podmiejskiej przeważa klasa średnia (Marcińczak 2010), małe miasta, przy wykształceniu odpowiedniej oferty, stanowić mogą alternatywę dla mieszkańców suburbiów, którzy do tej pory większość potrzeb związanych ze sferą usług zaspokajają na obszarze rdzenia (Jakóbczyk-Gryszkiewicz 2010).

Bibliografia

- Berg L. van der, Drewett R., Klassen J. H., Rossi A., Vijverberg C. H. T. (1982), *Urban Europe*, Vol. 1: *A Study of Growth and Decline*, Pergamon, Oxford.
- Berry B. J. L. (1976), *The Counterurbanization Process: Urban America Since 1970*, [w:] Berry B. J. L. (ed.), *Urbanization and Counterurbanization*, Sage, Beverly Hills, s. 17–30.
- Champion T. (2001), *Urbanization, Suburbanization, Counterurbanization, and Reurbanization*, [w:] Paddison R. (ed.), *Handbook of Urban Studies*, Sage, London, s. 143–161.
- Fielding A. J. (1998), *Counterurbanization and Social Class*, [w:] Boyle P., Halfacree K., (eds.), *Migration into Rural Areas: Theories and Issues*, Wiley, Chichester, s. 41–60.
- Geyer H. S., Kontuly T. M. (1993), *A Theoretical Foundation for the Concept of Differential Urbanization*, „International Regional Science Review”, Vol. 15, No. 12, s. 157–177.
- Gutry-Korycka M. (2005), *Urban Sprawl: Warsaw Agglomeration Case Study*, Warsaw University Press, Warsaw.
- Hall P. (1971), *Spatial Structure of Metropolitan England and Wales*, [w:] Chisholm M., Manners G. (eds.), *Spatial Policy Problems of the British Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 96–125.
- Heffner K., Marszał T. (red.), (2006), *Uwarunkowania rozwoju małych miast*, „Biuletyn KPZK PAN”, z. 226.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J. (1998), *Przeobrażenia stref podmiejskich dużych miast. Studium porównawcze strefy podmiejskiej Warszawy, Łodzi i Krakowa*, Wyd. UŁ, Łódź.

- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J. (2008), *Procesy urbanizacji*, [w:] *Geografia urbanistyczna*, Wyd. UŁ, Łódź.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., (red.), (2010), *Dynamika i skutki procesów urbanizacji w regionach miejskich Polski po 1990 roku: przykład łódzkiego regionu miejskiego*, ŁTN, Łódź.
- Jażdżewska I. (2007), *Miejski system osadniczy w Polsce na przełomie XX i XXI wieku*, [w:] Brezeń P., Grykień S. (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*, Zante, Święta Katarzyna.
- Jażdżewska I. (2008), *Sieć i system osadniczy miast*, [w:] Liszewski S., (red.), *Geografia urbanistyczna. Podręcznik akademicki*, Wyd. UŁ, Łódź, s. 321–354.
- Kok H., Kovács Z. (1999), *The Process of Suburbanization in the Agglomeration of Budapest*, „Netherlands Journal of Housing and the Built Environment”, Vol. 14(2), s. 119–141.
- Kupiszewski M., Durham H., Rees P. (1998), *Internal Migration and Urban Change in Poland*, „European Journal of Population”, Vol. 14(3), s. 265–290.
- Liszewski S. (2005), *Delimitacja obszaru metropolitalnego Łodzi*, [w:] Bald K., Markowski T. (red.), *Obszar metropolitalny Łodzi – wyzwania i problemy*, „Biuletyn KPZK PAN”, z. 215.
- Marcińczak S. (2010), *Mieszkańcy łódzkich suburbiów w świetle wyników badań terenowych z 2008 roku*, [w:] Jakóbczyk-Gryszkiewicz J. (red.), *Dynamika i skutki procesów urbanizacji w regionach miejskich Polski po 1990 roku: przykład łódzkiego regionu miejskiego*, ŁTN, Łódź (w druku).
- Obraniak W. (2007), *Ludność Łodzi i innych wielkich miast w Polsce w latach 1984–2006*, GUS, Łódź.
- Ogrodowczyk A., Milewska K. (2006), *Budownictwo mieszkaniowe w małych miastach województwa łódzkiego*, [w:] T. Marszał, D. Stawasz (red.), *Przestrzeń rezydencjalna w miastach polskich*, „Biuletyn KPZK PAN”, z. 227, s. 181–199.
- Ouředníček M. (2007), *Differential Suburban Development in the Prague Urban Region*, „Geografiska Annaler”, Vol. 89B(2), s. 111–126.
- Rykiel Z., Jażdżewska I. (2002), *The maturing of the Polish urban system*, [w:] Geyer H. S. (ed.), *International Handbook of Urban Systems: Studies of Urbanization and Migration in Advanced and Developing Countries*, Elgar, Cheltenham, s. 271–294.
- Szymańska D., Matczak A. (2002), *Urban System and Urban Population Dynamics in Poland*, „European Urban and Regional Studies”, Vol. 9(1), s. 39–46.
- Tammaru T. (2001), *Suburban Growth and Suburbanization Under Central Planning: The Case of Soviet Estonia*, „Urban Studies”, Vol. 38(8), s. 1341–1357.
- Tammaru T., Kulu H., Kask I. (2004), *Urbanization, suburbanization and counter-urbanization in Estonia*, „Eurasian Geography and Economics”, Vol. 45(3), s. 212–229.

- Timmár J., Váradi M. M. (2001), *The Uneven Development of Suburbanisation during Transition in Hungary*, „European Urban and Regional Research”, Vol. 8(4), s. 349–360.
- Zathey M. (2003), *Wrocławska strefa suburbanalna*, [w:] Jażdżewska I. (red.), *Funkcje metropolitalne i ich rola w organizacji przestrzeni*, XVI Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Łódź, s. 239–246.
- Zborowski A. (2005), *Przemiany struktury społeczno-przestrzennej regionu miejskiego w okresie realnego socjalizmu i transformacji ustrojowej (na przykładzie Krakowa)*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.